

K OTÁZKAM KATEGORIÁLNEHO POZNANIA

MILAN BURICA, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

BURICA, M.: On Problems of Categorical Knowledge. *Filozofia* 36, 1981, No. 3, p. 274—287

In the paper the difference is made between scientific and philosophical concepts on the one side and scientific and philosophical categories on the other side. The author argues that in the science on categories the scientific categories and laws are differentiated and formulated upon the base of concepts and categories, the difference being in the depth and extent of reflection of the parameter of the general in Being. The author also points out that in the complex of science there are no absolutely primarily determining disciplines and the reality participates in the creation of subjective dialectics not only in the conceptual description of elementary particles but also in sciences whose conceptual apparatus reflects above all developmental tendencies of the particular sectors of reality.

Vo filozofickej literatúre sa niekedy vedome a úmyselne preexponované ukazuje na moment vzájomnej nezávislosti kategórií, na ich izolovanosť a vytrhnutosť z celého komplexu pojmového a teoretického poznania. Je pochopiteľné, že teoretik musí evidovať tento aspekt kategoriálnych, atributívnych určení reality, no súčasne ho musí dopĺňať jeho polárnou stránkou, t. j. momentom ich dynamickosti a vzájomného prechodu a prenikania (penetrácie). V dialektickom výklade univerza, teda predovšetkým už od Hegla, sú oba tieto pohľady nevyhnutne navzájom komplementárne. Aj V. I. Lenin konštatoval: „Ak sa všetko vyvíja, neplatí to aj na najvšeobecnejšie pojmy a kategórie myslenia? Ak nie, tak myslenie nesúvisí s bytím. Ak áno, potom jestvuje dialektika pojmov a dialektika poznania, ktorá má objektívny význam.“ (1, s. 253) Pravda, vychádzajúc z týchto direktív, niektorí autori pristupujú aj k diferencovaniu pojmov a kategórií a navrhujú, aby sa najvšeobecnejšie a najpodstatnejšie pojmy chápali ako kategórie, kým neuniverzálne pojmové, teoretické štruktúry ako pojmy.¹ Z dejín filozofie vieme, že ani Hegel vždy nešpecifikoval filozofické pojmy a kategórie, a preto ani nez dôraznil, že tieto teoretické štruktúry fixujú rôznu kvalitu všeobecného v jazyku jednotlivých pojmových rovín. Spomenutá dichotómia sa vo vedeckej praxi teda ťažko rozvíjala, ba dostatočne a všeobecne sa doteraz nevžila, preto je ju dosť ťažko striktné a exaktne aplikovať. Je to iste aj pre stále intenzívne sa rozvíjajúcu dialektickomaterialistickú náuku o pojmoch, ale celkove predovšetkým pre nedôsledný postoj niektorých pracovníkov ku gnozeologickej (noetickej, epistemologickej) problematike a často i pre laxnosť k terminologickým a jazykovým otázkam súčasnej vedy. V našich úvahách o tejto problematike výjdeme

¹ Takto explikuje problém aj I. Hrušovský in (2, s. 439). Pozri aj (3, s. 10 a n).

z predstáv o vzťahoch a možných presunoch rôznych druhov kategórií v jednotlivých vedách, budeme venovať pozornosť metamorfózam a príbuznosti teoretických určení, ich špecifikácii (kategória, zákon, zákonitosť) a ukážeme na niektoré otázky, ktoré predpokladajú predchádzajúce analýzy, prípadne vyplývajú z nich.

V poheglovskej etape evolúcie učenia o kategóriách, ale predovšetkým v jej dnešnom štádiu, v štádiu rozvinutého dialektickomaterialistického myslenia pri analýze vedeckých kategórií rozhodne treba odlišovať rôznorodé relácie medzi jednotlivými druhmi kategórií. Musíme diferencovať vzájomné vzťahy kategórií filozofie a matematiky, relácie kategórií oboch týchto vedných disciplín ku kategóriám špeciálnych vied (fyzika, chémia, etnografia, psychológia), ďalej korelácie medzi kategóriami regionálnych vied, kategóriami v rámci danej vednej špecializácie a konečne vzájomné vzťahy všetkých druhov kategórií. Tento náš názor na triedenie kategórií jednotlivých vied a skupín vied vychádza z toho, že kategórie filozofie i matematiky majú vo vede zrejmý univerzálny metodologický význam, i keď univerzálnosť matematických kategórií má inú povahu ako všeobecnosť filozofických kategórií,² ďalej z toho, že metodologická úloha kategórií špeciálnych vied sa ohraničuje na príslušné oblasti, prípadne príbuzné oblasti špeciálnovedného poznania a že pojmy všeobecnej teórie systémov a kybernetiky majú regionálny metodologický význam. [4, s. 8] Pravdaže, v konkrétnej praxi samých vedeckých výskumov sa aplikujú nielen kategórie jednej skupiny vied, ale simultánne sa aplikujú práve kategórie rôznych skupín vedných disciplín, v čom možno vidieť aj jeden z prejavov integračných tendencií v dnešnej modernej vede.³

Spomenuli sme, že kategórie vied interdisciplinárneho typu, t. j. kategórie všeobecnej teórie systémov a kybernetiky majú regionálny metodologický význam, preto ich niektorí autori nazývajú regionálnymi či integratívnymi kategóriami. [9, s. 16; 10, s. 142] Zasa iní autori a teoretici ich nazývajú všeobecnovednými kategóriami a okrem už spomína-

² Všeobecný (tým, že sú spoločné pre všetky vedy) charakter okrem filozofických majú aj matematické kategórie. Tieto však majú vo vede osobitnú úlohu, keďže matematika neštuduje všeobecné zákony bytia, ale opisuje matematické zákony, odlišuje sa od všeobecných zákonov reálneho sveta. Tiež treba spomenúť, že všeobecná teória systémov a kybernetika zaujíma „strednú“ pozíciu medzi filozofiou (i matematikou) a špeciálnymi vedami, vrátane hraničných vedných disciplín.

³ Samy filozofické kategórie sú jednou formou (schémou) odrazu skutočností a spoločenskej praxe. [5, s. 34–37] Tvoria intelektuálne poradie epochy, bez ktorého neexistuje žiadna produktívna činnosť a vedecká explikácia. [6, s. 57] Preto len na ich báze možno riešiť jednotlivé teoretické problémy, ako aj v celej šírke ukázať teoretickú a metodologickú funkciu marxistickej filozofie. [7, s. 40] „Univerzálne pojmy sú v každej kultúre medzi sebou spojené, vytvárajú istý „model sveta“, onú „sieť súradníc“, ktorých prostredníctvom ľudia vnímajú skutočnosť a zostrojujú obraz sveta, existujúci v ich vedomí.“ To však neznamená, že tieto univerzálne kategórie (času, priestoru, kauzality, slobody), vlastné človeku vo všetkých etapách jeho histórie, nie sú premenlivé. [8, s. 16–17]

ných kategórií všeobecnej teórie systémov a kybernetiky zaraďujú k nim aj pojmový aparát matematiky, matematickej logiky, teórie hier a pod. Treba povedať, že sám pojmový aparát regionálnych, príp. všeobecnovedných disciplín vo vede vyjadruje nový typ korelácií v rámci konkrétnych jednotlivých oblastí poznania a vedenia, ktorý súvisí s ustavičným narastaním komplexného vedeckého prístupu k výskumu diferencovaného univerza a ktorý v materiálnej praxi determinuje vzrast samého komplexného sociálneho pretvárania a transformácie reality. Pritom napr. podľa J. Stachovej všeobecnovedné pojmy z noetického hľadiska vyjadrujú určitý vymedzený typ abstrakcie, ktorá vzniká odrazom pre ne práve príznačných stránok skutočnosti. Preto aj pri ich extrapolácii do špeciálnovedných disciplín sa v týchto disciplínach predpokladajú také reálne zákonitosti, ktoré sú vo všeobecnej rovine zhodné so zákonitosťami, ktoré fixujú všeobecnovedné pojmy. V samom tomto procese sa takto stretajú a „spájajú“ pojmy dvoch odlišných úrovní abstrakcie, i keď obe skupiny týchto pojmov si v ňom zachovávajú typ či charakter svojej roviny abstrakcie. Teda pri aplikácii všeobecnovedných pojmov v danej špeciálnej vede sa neredukuje ich obsah na obsah pojmov tejto disciplíny, ani sa všeobecnovedné pojmy nestávajú bezprostrednou súčasťou systému pojmov tejto konkrétnej vedy, ale sa mu prispôbujú. (11, s. 301)⁴

Hodno spomenúť, že z hľadiska štruktúrneho pohľadu na realitu vidia niektorí autori (V. S. Tuchtin) zasa v prechode od špeciálnovedných pojmov k univerzálnym filozofickým kategóriám kvalitatívny skok. Treba to chápať tak, že pri tomto prechode sa abstrahuje od špecifických štruktúr všetkých osobitných oblastí, ako aj od špecifických zákonov, ktoré vyjadrujú tieto štruktúry. Pritom podľa V. S. Tuchtina (13, s. 64) filozofické kategórie fixujú nie samy štruktúry, ale najvšeobecnejšie vlastnosti a typy väzieb a vzťahov, pomocou ktorých veda vyjadruje štruktúry kvalitatívne odlišných oblastí vecí a javov. V kontexte s analyzovanými otázkami autor ukazuje, že sám ontologický obsah filozofických kategórií nemá štruktúrnu povahu, z čoho uzatvára, že obsah filozofických kategórií a zákonov vzťahujúcich sa na objekty externého sveta nemožno efektívne vyjadriť prostredníctvom matematiky. Z tohto hľadiska vidí inú pozíciu noetických pojmov, ktoré operujú ohraničenou a nie univerzálnou všeobecnosťou. Tieto pojmy a kategórie však majú štruktúrnu povahu, a tak pri ich vyjadrení a opise sa v zásade pripúšťa efektívne uplatnenie matematických a formálno-logických metód. Pravdaže, z ontologického rozdielu obsahu filozofických a špeciálnovedných kategórií (zákonov) tiež vyplýva, že univerzálne filozofické kategórie nemožno bezprostredne aplikovať na daný konkrétny jav a pritom ne-

⁴ „Jednota vedy sa nedosahuje utopickou redukciou všetkých vied na fyziku a chémiu, ale vďaka štruktúrnym uniformitám, ktoré existujú medzi rôznymi úrovňami reality.“ (12, s. 85)

rešpektovať pojmový aparát príslušných konkrétnych vied, do ktorých výskumnej sféry tento jav patrí. Preto aj pri zaraďovaní, čo si treba uvedomiť, niektorých špeciálnovedných pojmov (princípov) medzi filozofické treba rešpektovať kvalitatívny (nie iba kvantitatívny) parameter univerzálnosti. A tak z tohto hľadiska pojem riadenie, spätná väzba a iné teoretické určenia nemožno začleniť medzi filozofické kategórie, kým zasa pojmy systém a štruktúra sú aj špeciálnovednými aj filozofickými kategóriami.

Zasa podľa M. Suchého sa pojmy špeciálnych vied nepreberajú do filozofie priamo, ale „*pôsobia na ňu prostredníctvom povahy a požiadaviek jej kategórií*“ (14, s. 170) S tým súvisí aj to, že dané vymedzenie pojmu v špeciálnych vedách nemožno v rovnakej podobe, s rovnakým významom a s rovnakou funkciou a obsahom zároveň považovať aj za vymedzenie filozofickej kategórie. To isté sa týka vzťahu univerzálnych vedeckých pojmov, ako ich chápe a vymedzuje J. Stachová a filozofických kategórií, pretože univerzálne vedecké pojmy nemajú taký všeobecný status ako kategórie filozofie. A tak pri presune niektorých vedeckých pojmov do filozofie sa nemožno opierať len o parameter všeobecnosti, ale rovnako treba evidovať ich miesto a funkciu v kategoriálnom systéme marxistickej dialektiky.

V tomto kontexte sa hlbšie zastavme práve pri otázke vzájomných transformácií vedeckých pojmov a kategórií pri prechode z jednej vednej oblasti do druhej, pretože súvisí s analyzovanou otázkou o reláciách vedeckých pojmov a kategórií. Treba povedať, že medzi kategóriami jednej skupiny vied (napr. kategóriami vied, ktoré študujú organickú prírodu) sú také hlboké súvislosti, že je často diskutabilné prehlásiť, že kategórie jednej disciplíny z tejto skupiny vied vystupujú v inej špecializácii tej istej skupiny vied iba vo funkcii pojmov. S menším rizikom to môžeme realizovať vo vzdialených vedných oblastiach, i keď aj tu musíme rešpektovať ciele a zameranie nášho výskumu. Tak fundamentálne ekonomické kategórie napr. v teoretickej fyzike, chémii atď. už neprejavujú svoj kategoriálny charakter, hoci sa uplatňujú napr. v kontexte so štúdiom histórie týchto vedných disciplín a ich teórií. Ukazuje sa, že táto premena (extenzia alebo redukcia) funkcií teoretického aparátu, ktorým vystihujeme svet, predovšetkým závisí od príružnosti (nepříružnosti) daných vedných špecializácií, v ktorých tento aparát aplikujeme. Preto si napr. mnohé estetické kategórie zachovávajú svoj význam vo vedách, ktoré sú estetike veľmi blízke. A tak z tohto hľadiska by nemalo byť problémom, či pri rozčlenení jednej analyzovanej vednej oblasti na rôzne podoblasti dochádza k premene funkcií jej jednotlivých teoretických určení.

Všimnime si však aj ďalšiu či inú stránku vzájomných premien pojmov a kategórií. Máme tu na mysli tie metamorfózy pojmov a kategórií, ktoré súvisia so zmenou samej kvality a parametra tých reálnych väzieb a vlastností, ktoré sa odrážajú a fixujú v týchto teoretických určeníach.

7 tohto hľadiska možno v súhlase s A. M. Plotnikovom a A. F. Nazarenkom (15, s. 54—55) konštatovať, že ak kategória prestala zodpovedať jej noetickému (a teda i ontologickému) kritériu, t. j. ak neodráža univerzálne väzby dialekticky sa meniacej reality, prestáva plniť funkciu kategoriálneho poznania a mení sa na pojem; pochopiteľne vtedy, keď určité meritórne väzby a súvislosti reálneho univerza predsa odráža. Isteže je možná i opačná premena. Vtedy, ak pojem reflektuje také podstatné vlastnosti a relácie objektu, ktorých zovšeobecnenie presahuje či prerastá rámec ich vyjadrenia či vystihnúť vo forme pojmov, keď sa teda vyžaduje uznať ich za univerzálne, patriace všetkým formám pohybujúcej sa hmoty. Za takýchto okolností už pojmy v teoretickom poznaní začínajú plniť funkciu samej kategórie. S podobnou zákonitosťou sa stretávame aj v estetike. Tak A. F. Losev a P. V. Šestakov hovoria: „Genéza estetických kategórií predovšetkým ukazuje, že sa zväčša vypracovávali z pojmov, ktoré sa prvotne vzťahovali bezprostredne na konkrétne javy alebo zmyslové predstavy a označovali tie najreálnejšie veci predmetného sveta.“ ... „Iba s rozvojom spoločenskej praxe, s diferenciáciou estetického vedomia strácajú tieto termíny svoj počiatočný zmyslovo-predmetný význam. Spočiatku dostávajú prenesený význam, ale postupne sa z nich tento metaforický odtieň čoraz väčšími „stiera“ a nakoniec sa zmyslový obraz mení na univerzálnu estetickú kategóriu, ktorej prostredníctvom sa označuje podstata umenia, alebo podstata estetického vnímania, alebo funkčné zameranie jednotlivých foriem umenia atď.“ (16, s. 338—339)

Pritom, samozrejme, ako vyplýva z analyzovaných transformácií pojmov a kategórií, práve skúmané spôsoby formovania a vzájomné vzťahy pojmov a kategórií iste nevyčerpávajú všetky zvláštnosti prechodu pojmov na kategórie a vice versa, i keď aj spoznaním týchto premien sa vo vedeckom prograse hlbšie preniká do merita meniacich a vyvíjajúcich sa predmetov a celého univerza.

V tejto súvislosti ešte musíme pripomenúť, že pojmy a kategórie pri plnení svojej poznávacej funkcie vo vedeckej a praktickej aktivite nelenže vychádzajú z nekongruentných stránok skutočnosti — keďže v pojmoch, ako vieme, sa fixujú iné aspekty materiality ako v kategóriách — ale že práve v kategóriách fixovaný univerzálny charakter reálnych väzieb nekonečnej totality sa stáva bázou, základňou, na ktorej sa navzájom spájajú či k sebe priradujú s danou kategóriou príbuzné pojmy a vytvárajú s ňou akési hniezda alebo grupy príbuzných pojmov.⁵ Takto sa daná kategória stáva akousi entitou k nej pridružených pojmov a na-

⁵ Napr. E. Dragúň, vychádzajúc z rozsiahlej literatúry, člení kategórie dialektiky do týchto štyroch skupín: 1. kategórie foriem existencie hmoty; 2. kategórie vystihujúce objektívnu predmetnosť; 3. kategórie reflektujúce súvislosť hmotných javov a 4. kategórie registrujúce vývoj hmotných javov. Podľa autora postup poznania od prvej skupiny kategórií k ďalším skupinám predstavuje postup poznávania od abstraktného ku konkrétnemu či postup k hlbším entitám fakticity, materiality. (17, s. 409)

dobúda medzi nimi relatívne primárnu funkciu a stabilné postavenie. Eo ipso zahŕňa (imanentne obsahuje) aj tie aspekty reality (fakticity), ktoré sa v danej vede vystihujú len väčším množstvom pojmov tejto vedy, o čom sa ešte zmienime. Pravdaže, takto chápaná kategória svojím dominujúcim postavením určuje či usmerňuje aj celú dialektiku jej subordinovaných pojmov, hoci na druhej strane ju tieto pojmy zasa hlbšie špecifikujú a bližšie určujú. Preto možno povedať, že kategoriálne poznanie už svojou podstatou predpokladá pojmové poznanie, ktoré sa zasa dôkladnejšie objasňuje v rámci kategóriálneho poznania. Samy kategórie teda vznikajú iba v podmienkach rozvinutého pojmového poznania; vtedy, keď pojmami fixovaná všeobecná vlastnosť reálnych celkov sa neprisudzuje iba jednému osobitnému pojmu. (15, s. 55) Z hľadiska ľudského osvojovania si reality možno povedať, že pojmy ako komponenty v procese osvojovania si zákonitostí reality síce participujú na poznaní absolútnej pravdy, no táto sa v danej oblasti v úplnosti odráža len danou kategóriou. Pochopiteľne preto, že kategória je pojem s osobitným typom všeobecného, t. j. s takým typom všeobecného, ktorým sa zjednocuje veľká časť (daná skupina) súvislostí rôznorodých javov materiálneho sveta, i keď sa ním všetky súvislosti reality (rôzne skupiny súvislostí) nevyčerpávajú. Veď najvšestrannejšie sa vystihujú len všetkými kategóriami a predovšetkým kategóriou zákon. Vo filozofii teda hovoríme o všeobecnostiach, ktoré sa fixujú v jednotlivých filozofických kategóriách a o všeobecnostiach, ktoré sa fixujú v jednotlivých filozofických zákonoch.

Takto v náuke o kategóriách nedošlo len k rozlišovaniu pojmov a kategórií, ktorému noetika, dialektika a dialektická logika bude musieť aj v budúcnosti venovať pozornosť, ale i kategórií a zákonov. Práve v tomto kontexte však treba podrobnejšie uviesť, že hoci aj jednotlivé kategórie aj príslušné zákony vyjadrujú hlboké súvislosti a vzájomné podmienenosti častí, procesov, vlastností a vzťahov skutočnosti, jednako samy kategoriálne určenia nie sú z hľadiska nimi poskytovaných abstraktných modelov reality ekvivalentné so zákonmi. Veď zákony sa vo vede formulujú až na základe pojmov a kategórií.⁶ A tak zákon — i keď aj on je v pojmovej oblasti kategóriou — je kvalitatívne špecifickejší a iný teoreticko-poznávací stupeň reflexie reality ako kategórie. Rozdiel medzi nimi je v hĺbke (a preto i šírke) odrazu parametra všeobecnosti v bytí. Ak teda vzťahy a procesy danej reálnej oblasti vystihujeme niekoľkými kategóriami, zákon je taký teoretický, kategoriálny útvar, ktorým sa zjednocujú všetky tieto relácie a procesy. Môžeme to povedať aj tak, že vedecký zákon príslušnej skúmanej oblasti je vo vzťahu k jej

⁶ Preto sa i vo vzájomnom vzťahu vedeckých pojmov a zákonov často realizujú korekcie, likvidácie, kopulácie, konkretizácie, genézy a evolúcie. Podrobnejšie pozri (18, s. 203). Podľa V. I. Černova kategória je myšlienkou o predmete, zákon zasa o väzbe predmetov. (18, s. 213) Pozri i (19, s. 36). „Teoretické pojmy sú obrazom podstaty konkrétnych celkov, ktoré sú utvárané celými systémami zákonov.“ (20, s. 8)

kategóriám už vlastne druhotnou „organizáciou“ (organizáciou organizácie) tejto časti reality. Vo vedeckom zákone sa už izolovane neodrážajú jednotlivé aspekty, vrstvy či rezy diferencovaných skupín javov, vzťahov a procesov v rámci celého daného sektora reality či totality vcelku (napr. kvalita, vzťah, nevyhnutnosť, štruktúra, kontinuita atď.), ale vlastné spojenia vnútorných hlbokých interakcií všetkých týchto stránok,⁷ ktoré sa zhmotňujú práve v danom zákone tohto sektora skutočnosti či celého bytia, ako sa to realizuje vo filozofických zákonoch.

Pri analýze týchto otázok treba pripomenúť, že nekonečne diferencovanú skutočnosť nemožno — predovšetkým pokiaľ ide o špeciálne vedy — vystihnúť a vyjadriť jedným alebo niekoľkými zákonmi, ako sa o to ešte aj v nedávnej minulosti pokúšali niektorí autori (Eddington a i.). Naopak. Moderná veda ukazuje, že dokonca v hraniciach danej špeciálnovednej disciplíny, napr. fyziky, existujú oblasti, v ktorých platia špecifické či kvalitatívne odlišné zákony. Tak zákon zachovania parity, ktorý sa s úspechom používa pri výskume makrosveta, nemá v mikrosvete univerzálnu platnosť. Pretože všade tam, kde sa vyskytuje slabá nukleárna interakcia, sa tento zákon porušuje. (22, s. 200) No aj v samej fyzike sa stretávame so zákonmi, ktoré musia de facto evidovať všetky, najmä prírodovedné disciplíny (napr. zákon zachovania energie). Samozrejme, veda pri výskume materiálnej skutočnosti operuje aj s ďalšími typmi či skupinami zákonov. Napr. tými, ktoré v danej vednej oblasti síce majú univerzálny charakter, ale ktoré vo vzťahu k iným vedným špecializáciám sa prejavujú iba ako čiastkové, príp. sa v nich neprejavujú vôbec (zákony živého v relácii k anorganickej prírode). V tejto súvislosti treba sa tiež zmieniť o zákonoch marxistickej filozofie, ktoré organicky patria do komplexu vedeckých zákonov, pretože sa nimi vystihujú najvšeobecnejšie protirečenia, súvislosti a metamorfózy hmotných objektov. Práve svojím aspektom všeobecnosti sú pozadím, na ktorom sa budujú všetky ostatné špeciálnovedné zákony. Eo ipso filozofické zákony sa aplikujú v týchto vedách aj nezávisle od vôle ich tvorcov. A práve tieto dva momenty sú zárukou toho, že filozofické zákony sa úspešne využívajú v konkrétnych vedách, že pojmový aparát jednej i druhej oblasti vedenia sa v materialistickej vede nedostáva do kontraverzií, že je teda voči sebe v určitom vzájomnom (komplementárnom) vzťahu.⁸ Pritom sa ukazuje, že sám vzťah špeciálnych vied a filozofie

⁷ „Poznaný zákon sa mení na princíp, ktorý zjednocuje poznatky týkajúce sa danej oblasti skutočnosti do určitého vedeckého systému. Čím hlbšie vedecký zákon preniká k podstate, tým má väčšiu schopnosť zjednocovať rozličné a protikladné poznatky do uceleného vedeckého systému.“ (20, s. 7) Vedecký „zákon je empirické zovšeobecnenie, ktoré sa prijalo ako pravdivé“. (21, s. 82)

⁸ Filozofia v žiadnom prípade nemôže nahrádzať jednotlivé vedné disciplíny, príp. ich teórie, nemôže nútiť tak prírodovedcov, ako aj spoločenských vedcov, aby prijali tú alebo onú filozofiu navrhovanú, ale zatiaľ v konkrétnych vedách nezdôvodnenú špeciálnovednú predstavu. Veď tieto otázky môže najprimeranejšie riešiť najmä sama konkrétna veda. Je už prirodzene iná otázka, že sa vedec-špecialista vo svojej práci

možno z tohto hľadiska najlepšie vyjadriť pojmom konkretizácia, pretože axiómy, teorémy, základné zákony jednotlivých vedných oblastí sú vlastne len špecifikáciami kategórií a zákonov dialektického materializmu. [24, s. 212]⁹ Zrejme preto, že zákony a kategórie konkrétnych vied vystihujú iba osobitné zákonitosti protirečivého pohybu hmoty. Pravdaže, v reálnej praxi jednotlivých vied má spomenutá špecifikácia svoju konkrétnu podobu, ktorá nesporne spočíva nielen v svojráznom terminologickom či pojmovo-teoretickom vyjadrení daných všeobecných súvislostí, transformácií, nevyhnutností a protirečivostí objektívneho sveta. Veď na veľké ťažkosti sa naráža už v samom procese odhaľovania týchto zákonitostí, a to najmä pri prechode od jednoduchších foriem pohybu hmoty k zložitejším, pretože pri riešení otázok vzniku života, rozvoja spoločnosti a evolúcie psychiky sa moment konkretizácie univerzálnych pojmových určení uskutočňuje veľmi komplikovane, hoci problém je nie jednoduchý ani na menej diferencovaných úrovniach reality. No taktiež treba spomenúť, že práve v kontexte s úvahami o kategóriách má veľký význam odhalenie a určenie konkrétnej vednej oblasti, ktorá pri špecifickosti filozofických zákonov má v danej etape vývoja vedy centrálnu postavenie medzi ostatnými vednými disciplínami, o čom sa ešte v inej súvislosti zmienime.

Najprv sa vrátíme k vzájomnému vzťahu zákonov a kategórií a stručne doplníme, že ak pri hlbšom objasňovaní jednotlivých filozofických kategórií operujeme de facto všetkými filozofickými zákonmi, zasa opačná väzba filozofických zákonov a jednotlivých filozofických kategórií sa prejavuje aj v tom, že filozofické zákony sa vyjadrujú polárnymi dvojicami filozofických kategórií. Platí to aj o zákone prechodu kvantity v kvalitu, hoci treba pripomenúť, že pri dôkladnej pojmovej a noetickej analýze tohto zákona vidíme, že sa on v materialite realizuje na báze takých objektívnych procesov, ktoré dialektika vystihuje dokonca celým radom filozofických pojmov a kategórií. Môžeme k nim zaradiť pojem vývoj [zmena], smerovanie, neobrátiteľnosť, miera, uzlový bod, skok, negácie, kvantita, pozitívne a negatívne atď. Vidíme teda, že zákony dialektiky síce tvoria jadro dialektiky, avšak samy o sebe ešte nedávajú

opiera o príslušný filozofický pojmový aparát (teóriu či svetonázor) a nakoľko všestranne a úspešne ho používa. Preto filozofi, ako uvádzajú niektorí autori, môžu jedine čakať — i keď v tvorivej marxistickej filozofii to v danom kontexte nemá byť výrazom akejsi teoretickej pasivity pri rozvíjaní problematiky danej vednej oblasti, a preto to nemožno chápať doslova — na ďalšie pokroky experimentálnych a iných vied v oblasti, ktorá je predmetom ich študijného záujmu. K tejto otázke sa adresne vyjadril aj V. I. Lenin v kontexte s kritikou rôznych prúdov fyzikálneho idealizmu. [23, s. 215]

⁹ Pritom pri štúdiu zákonov a foriem všeobecného v realite narážame na abstraktné (formálne) všeobecno- (odráža spoločný opakujúci sa znak v triede objektov) a konkrétne (obsahové) všeobecno (reflektuje spoločný pôvod a základ, ktorý zjednocuje diferencované a protikladné objekty do určitého konkrétneho celku). S prvým všeobecným sa stretávame najmä v matematike, s druhým vo vedeckej filozofii. [25, s. 33]

predstavu o jej celom rozvetvenom obsahu, i keď tento obsah implikujú. No pritom na druhej strane si musíme uvedomiť, že práve vo vnútornej štruktúre kategoriálneho poznania treba hľadať odpoveď na otázku o tom, kedy a za akých podmienok sa pojmy stávajú pružnými a relatívnymi. V tomto kontexte sa ukazuje, že najmä v rozvinutom kategoriálnom poznaní sa ruší jednostrannosť izolovane chápaných pojmov. Preto treba konštatovať, že pojmy nie sú dialektické samy o sebe, ale sa nimi stávajú predovšetkým v systéme celého kategoriálneho a pojmového poznania. A tak iba organická jednota zákonov, kategórií a pojmov nám umožňuje pochopiť celú rozvetvenú dialektiku týchto diferencovaných teoretických určení.

Pravdaže, v našej štúdii o kategóriách musíme pripomenúť, že ani zákon a zákonitosť nie sú v pojmovej oblasti synonymá. Vychádzame tu z toho, že podľa dialektiky je svet síce zákonitý, no sama táto zákonitosť sa kvalitatívne špecifikuje do rozmanitých rovín, celkov, organizácií. Z toho vyplýva, že zákon je vlastne „elementárnou formou, časťou zákonitosti a táto je zasa jednotou, zákonom všetkých zákonov určitej oblasti“. (26, s. 281)¹⁰ Môžeme to povedať aj tak, že vedecký zákon je formulovaný poznatok danej zákonitosti. Termínom zákonitosť sa teda označuje pravidelné a nevyhnutné reálne dianie predovšetkým v jeho všeobecných črtách.

*

Na tejto úrovni našich úvah si z hľadiska jednotlivých vedných disciplín všimnime, akou mierou ony prispievajú — ako sa niekedy hovorí — k budovaniu vedeckého obrazu sveta. Niekedy sa totiž zdá, že nie každá vedná oblasť rovnakým podielom prehĺbuje naše poznatky o objektívnej skutočnosti, z čoho sa potom uzatvára, že vedecký obraz reality nie je zo zorného uhla jednotlivých vied vo všetkých svojich častiach (voľne povedané) rovnako úspešne rozvinutý. Tento záver sa zvykne argumentovať tým, že v danej etape vývoja vedy jednotlivé konkrétne vedy z rôznych objektívnych, príp. subjektívnych dôvodov nemajú rovnakú poznávaciu „šancu“ pri odrážaní zákonitostí prírodnej, sociálnej a psychickej oblasti, a preto nerovnakým tempom prenikajú do podstaty procesov, ktoré sa zahrňujú do týchto jednotlivých reálnych oblastí. No k týmto skresleným predstavám treba sumárne a všeobecne, bez diskusií o vlastne vykonštruovanej existencii samého kvantitatívneho „ukazovateľa“ povedať, že dialektika rozvoja celého vedeckého myslenia takéto nesprávne názory vyvracia a ukazuje, že vývoj vedných disciplín

¹⁰ Aj podľa Milla všeobecná pravidelnosť alebo uniformita (zákonitosť) univerza sa zakladá na individuálnej, čiastkovej pravidelnosti. (27, s. 206) Zákonitosť „predpokladá konštantnú, opakovateľnú súvislosť medzi faktami, ale nie vždy príčinnú závislosť pôsobením, t. j. vzťahom s obsahom energie.“. (28, s. 265)

a teórií je navzájom veľmi hlboko a úzko spätý a závislý. Pretože prax vedv ukazuje, že skôr či neskôr aj plodné koncepcie raz jedných, raz druhých vedných disciplín prenikajú do ostatných oblastí vedenia a že práve týmto stále sa reprodukujúcim cyklickým a dialektickým procesom sa zabezpečuje ustavičný vývoj vedy vcelku. Je zrejmé, že tento záver sa vzťahuje aj na celé tzv. etapovo relatívne primárne stojace vedné disciplíny či teórie v komplexe vedy. Aj tieto v genéze vedy determinujú rozvoj ostatných oblastí vedenia a sú ním determinované a hodno dodať, že časom sa aj pozícia primárnych, sekundárnych a iných vedných disciplín a teórií vo vede transformuje. Pravda, v tejto štúdii si nevšíname rôznorodé determinanty, ktoré ovplyvňujú mechanizmus evolúcie jednotlivých vedných disciplín v celku vedy. No z genézy vedy vidíme, že tzv. primárnym (v danom období) z hľadiska rozvoja vedy môže byť poznatok z ktorejkoľvek vednej oblasti, ak metodologicky ovplyvňuje ďalšiu tvorbu vedy, t. j. ak koriguje niektoré z dovtedajších mechanizmov jej tvorby. Dejiny vedeckého myslenia ukazujú, že v tejto funkcii sa doteraz uplatnili nielen matematické, fyzikálne, chemické, biologické, prípadne iné vedy, ale najmä od vzniku marxizmu sa ako vedotvorné ešte úspešnejšie prezentujú spoločenské vedy a z nich predovšetkým marxistická filozofia, i keď aj filozofia pred Marxom anticipovala mnohé podnetné vedotvorné predstavy. Je len prirodzené, že v rozdielnom etapovom, príp. inom prínose jednotlivých vedných disciplín do rozvoja vedy sa najlepšie orientujú skúsení, erudovaní a všestranne rozhladení vedci, ktorí neabsolutizujú poznávací význam danej vednej disciplíny a teórie a ktorí v negatívnom zmysle nepropagujú rozdielnu poznávaciu šancu jednotlivých vied v celku vedy (i z nej plynúci údajne nerovnomerne sa vyvíjajúci teoretický model univerza), ale ktorí existujúci stav vo vede, jeho hlavné trendy, úskalia vedy, znalosť jej problémových okruhov atď. vedia maximálne využívať v prospech plodného rozvoja svojej vednej disciplíny, a teda aj vedy vcelku.

*

Po týchto úvahách si všimnime ešte jeden problém, ktorý z noetického hľadiska tiež súvisí s pojmovou analýzou poznania, a to otázku objektívnej a subjektívnej dialektiky v kontexte s výskumom niektorých vedeckých pojmov. Pôjde nám teda o dialektiku tejto relácie v súvislosti s pojmovou analýzou.

Uznáva sa, že pojmové poznanie (subjektívna dialektika) odráža reálnu skutočnosť, že na základe odrazu sa v ďalšom procese poznania buduje samo abstraktné ako reflexia reálnych vecí a jednotlivostí. Veda ukazuje, že abstraktné v nijakom prípade nemožno vybudovať bez aspoň minimálneho, prípadne predchádzajúceho vychádzania z reality. Slovom, zákonite platí, že objektívna dialektika rozhodne participuje na tvorbe subjektívnej dialektiky. Nie je teda možné, aby subjekt bez zreteľa na

realitu vymedzoval, prípadne určoval či predpisoval všetky charakteristiky tejto reality, t. j. aby pri jej pojmovom opise nerešpektoval ani jej minimálny materiálny zdroj, impulz či svoju minulú závislosť od tohto zdroja. Ukazuje sa, že takýto poznávací postup a skok v poznaní nemožno uplatniť napr. pri fyzikálnej analýze a pojmovom opise elementárnych častíc (určovaní ich fyzikálnych charakteristík), hoci sa ich zmocňujeme skutočne veľmi sprostredkovanými poznávacími postupmi, v ktorých sa vychádza z interakcie objektívneho reálneho zdroja a experimentálneho prístroja. Tento skok sa však nedá realizovať ani v tých ďalších prírodných i spoločenských vedách, ktorých pojmový aparát odráža predovšetkým samy *vývojové*, evolučné tendencie (v menšej miere sa to týka i bežných premien) rôznych oblastí reality a tvorí prognózy týchto tendencií, v ktorých (prognózach) sa vychádza z ešte zatiaľ neexistujúcej skutočnosti, eo ipso aj z ešte neexistujúcich úplných charakteristík a znakov budúcej reality, fakticity v práve existujúcom („žijúcom“) bytí. A tak pochopiteľne v posledne spomenutých sektoroch sveta sa pri ich aktuálnom pojmovom opise vopred presumuje, predpokladá vývoj, vznik a sformovanie sa aj ďalších nových momentov či celých charakteristík vyvíjajúceho sa objektu, javu a procesu, pretože sa vychádza z toho, že v nových objektívnych podmienkach a okolnostiach sa daný pojem obohatí viacerými ďalšími aspektami a momentami. Samozrejme takými, ktoré v hlavných črtách potvrdia jeho teoreticky predikovaný, predpokladaný obsah, ale aj jeho ďalší evolučný charakter. Ide tu o to, že pojmy odrážajúce evolučné tendencie hmotných oblastí sa v danej etape vývoja vedy môžu adekvátne budovať len na základe poznania ich predchádzajúcej genézy, ktorá do značnej miery hovorí aj o jej možnom budúcom smerovaní. Na takejto myšlienkoví báze zreíme aj Marx budoval svoj pojem komunizmu.

Pravda, de facto ani pri tomto druhu pojmov sa nedá — v zmysle subjektivismu — hovoriť o tom, že teoretické určenia s prognostickou funkciou akosi apriórne spätne determinujú či ovplyvňujú rozvoj a tvorbu, ako aj spôsob opisu a výkladu charakteru samého skúmaného objektu, príp. celej skúmanej reality. Pretože aj ony v základe vychádzajú z objektívnej reality, i keď v súvislosti s touto realitou treba inak chápať empirickú (a senzualistickú) predstavu o samom odrážanom objekte, t. j. ideu o „totálnosti“ pôsobenia substrátu pri zobrazovaní, ideu o „prenose“ tohto substrátu do príslušného pojmu o ňom, t. j. otázku rozsahu účasti materiality na budovaní či v samom procese budovania pojmu o nej.¹¹ A práve v tomto kontexte možno konštatovať, že aj v týchto

¹¹ Ukazuje sa, že empirickým na rozdiel od analyzovaného teoretického je vo vede predovšetkým to, čo vychádza z bezprostredného ontického základu, čo je dôsledkom subjektom priamo odrážanej a poznávanej objektívnej reality. Pritom toto empirické je čímsi čistým empirickým iba vzhľadom na svoj materiálny pôvod (zdroj). Pretože recipient ho pri jeho akceptovaní (a jazykovom vyjadrovaní) spracúva a „preživa“ už na pozadí dobových teórií, teda ho neprijíma ako obraz len čisto pôsobiaceho

komplikovaných fyzikálnych výskumoch sa adekvátny vedecký pojem buduje na základe objektívnych údajov, i keď nie na báze takej priamo subjektom bezprostredne vnímanej vonkajšej reality, ako si ju osvojoval ešte klasický bádateľ, ale reality zreteľne ovplyvnenej experimentálnym objektom. Tie údaje sú teda normálne materiálne a mimo reality (existencie) primeraného prístroja a samého materiálneho zdroja ich nemožno vo vede registrovať. Prirodzene, v tejto súvislosti je už iná otázka, v akých dimenziách prístroj interaguje s hmotným podnetom na neho pôsobiacim. Pokiaľ ide o metodologickú stránku pojmov, ktoré hovoria o budúcich stavoch prírodnej a sociálnej reality, treba povedať, že sa budujú extrapoláciou z už známych faktov na priebeh nasledujúcich evolučných procesov. Pochopiteľne, i keď týmto typom pojmov nemožno podrobne zobrazíť celý ďalší vývoj analyzovaného objektu, jednako vo vedeckej a spoločenskej praxi nemajú takéto pojmy menší poznávací význam ako iné skupiny teoretických určení. Veď v procese poznania nimi operujeme už s evidovaním ich špecifického charakteru.

*

Na záver treba spomenúť, že v existujúcej filozofickej literatúre o kategóriách sa riešia otázky koordinácie a subordinácie kategórií, problémy príbuznosti (grúp, hviezd) kategórií, analyzujú sa ontologické a gnozeologické kategórie, vzájomný vzťah kategórií dialektického a historického materializmu atď., atď. Nakoľko o týchto otázkach už boli uverejnené niektoré samostatné práce a pretože sú to veľmi špeciálne či základné problémy súčasnej teórie poznania a dialektickej logiky, v našej stati ich neanalyzujeme. Musíme však konštatovať, že kategórie všetkých spoločenských a prírodných vied sú uzlovými bodmi v histórii ľudského poznania, že ich treba chápať vo vývoji, vzájomných vzťahoch a dialektickej jednote. Niektorým z nich, čo treba zdôrazniť, dokonca prislúcha i akési špecifické spoločenské poslanie. Tak nielen niektoré filozofické, ale aj estetické kategórie (krásno, tragično, komično), ako to zdôrazňujú niektorí autori, okrem poznávacej úlohy plnia i výchovnú funkciu. [29, s. 118]¹²

materiálneho momentu (impulzu), ale ako empirický fakt. Takýto empirický fakt je dovtedy novým empirickým faktom, pokiaľ sa nezačlení do rámca existujúcich vedeckých teórií. Ak ho tam nemožno začleniť, ide o taký nový empirický fakt, ktorý možno explikovať len novovybudovanou teóriou. Nový empirický fakt potom reprezentuje tú časť reality, ktorá sa nedá vysvetliť existujúcim vedením a v tomto zmysle pred ním dočasne vystupuje ako čistý empirický fakt.

¹² Pravda, pri samej výstavbe systému kategórií treba vychádzať z jednoty dialektiky, logiky a teórie poznania. Teda popri ontologickom, príp. epistemologickom treba evidovať aj princíp jednoty logického a historického a zákony evolúcie poznania. [30, s. 102—103]

1. LENIN, V. I.: Spisy 38. Bratislava 1961.
2. HRUŠOVSKÝ, I.: Niektoré vybrané otázky vedeckého poznania. In: Otázky marxistickej filozofie, 1963, č. 5.
3. ČUPACHIN, I. J.: Metodologičeskije problemy teorii poňatija. Leningrad 1973.
4. UKRAINCEV, B. S.: — URSUL, A. D.: Kibernetika i materialističeskaja dialektika. In: Filosofskije nauki, 1975, č. 2.
5. Zborník Kategorii dialektiki kak stupeni poznaniya. Moskva 1971.
6. Kolektív: Lenin a současná přírodověda. Praha 1972.
7. PANCCHAVA, I. D. — PACHOMOV, B. Ja.: O principach postrojeniya dialektičeskogo materializma kak teoretičeskoy sistemy. In: Filosofskije nauki, 1973, č. 4.
8. GUREVIČ, A. J.: Kategorie středověké kultury. Praha 1978.
9. UKRAINCEV, B. S.: Kibernetika i sistema novych naučnych principov. In: Kibernetika i sovremennoje naučnoje poznaniye. Moskva 1976.
10. ZUKOV, N. I.: Nekotoryye soobraženiya o klassifikacii kategorij sovremennoj nauki. In: Filosofskije nauki, 1977, č. 3.
11. STACHOVÁ, J.: K otázkám vztahu speciálněvědních, obecněvědních a filozofických pojmů a kategorií. In: Filozofický časopis, 1976, č. 3.
12. BERTALANFFY, L. V.: Théorie générale des systèmes. Paris 1973.
13. TUČTIN, V. S.: Systémovo-štruktúrálňy prístup a špecifikum filozofického poznania. In: Filozofia, 1970, č. 1.
14. SUCHÝ, M.: K otázke filozofických kategórií a vedeckých pojmov. In: Filozofia, 1979, č. 2.
15. PLOTNIKOV, A. M. — NAZARENKO, A. F.: Logiko-gnoseologičeskij analiz poňatij i kategorij. In: Vestnik Leningradskogo universiteta, 1976, č. 23.
16. LOSEV, A. F. — ŠESTAKOV, V. P.: Dejiny estetických kategórií. Bratislava 1978.
17. DRAGŮN, E.: Kategorie priestoru a času v systéme kategórií dialektiky. In: Filozofia, 1979, č. 4.
18. ČERNOV, V. I.: Analiz filosofskich poňatij. Moskva 1966.
19. RUDOV, A. G.: Sootnošeniye kategorij i zakonov materialističeskoy dialektiki. In: Voprosy filosofii, 1964, č. 5.
20. ČERNÍK, V.: Problém zákona v marxistickej metodológii vied. Bratislava 1977.
21. CAWS, P.: The philosophy of Science. Toronto 1965.
22. ÚLEHLA, I.: Od fyziky k filosofii. Praha 1963.
23. LENIN, V. I.: Materializmus a empiriokriticizmus. Bratislava 1952.
24. HRUŠOVSKÝ, I.: Z minulosti a súčasnosti filozofie. Bratislava 1961.
25. ČENDOV, B.: Opredelennost', neopredelennost', modal'nosti, verojatnost' — kategorii sovremennoho naučnogo poznaniya. Sofija 1974.
26. FILKORN, V.: Úvod do metodológii vied. Bratislava 1960.
27. MILL, J. S.: System of Logic. New York—Bombay 1898.
28. ČÍGER, J.: Základné kategórie dialektiky. In: Filozofia, 1978, č. 3.
29. BOREV, J. B.: Základné estetické kategórie. Praha 1963.
30. KOPNIN, P. V.: Dialektika kak logika i teorija poznaniya. Moskva 1973.

К ВОПРОСАМ КАТЕГОРИАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ

Милан Бурица

В настоящей статье автор показывает, что теория познания отличает научные и философские понятия от научных и философских категорий. При этом он отмечает, что в конкретной практике научных исследований одновременно применяются категории различных групп научных дисциплин. По мнению автора, переход понятийного аппарата одной науч-

ной области в другую зависит прежде всего от родства (неродства) научных областей, в которых данный аппарат применяется, а превращения понятий в категории и наоборот — от изменения качества и параметра тех реальных связей и свойств, которые фиксируются в этих теоретических определениях. Правда, в учении о категориях различаются также научные категории и законы, которые в науке формулируются лишь на базе понятий и категорий и разница между которыми заключается в глубине и широте отражения параметра всеобщности в бытии.

Что касается вклада отдельных научных дисциплин в построение научной картины мира, то автор отмечает, что в комплексе науки нет абсолютно первично определяющих научных дисциплин или теорий. Ибо и т. н. этапно относительно первичные научные дисциплины и теории детерминированы остальными областями знания, со временем же трансформируются и их позиция в науке.

В последнем разделе статьи автор показывает, что участие реальности в создании субъективной диалектики (понятийного познания) применяется и при понятийном описании элементарных частиц, хотя наука и овладевает ими посредством сложных познавательных приемов, а также в тех науках, понятийный аппарат которых отражает прежде всего тенденции развития данных секторов реальности, в которых, следовательно, исходят из еще не вполне сформированных реальных целых.

ZU FRAGEN DER KATEGORIALEN ERKENNTNIS

Milan Burica

Der Vf. zeigt im Aufsatz, dass die Erkenntnistheorie wissenschaftliche und philosophische Begriffe von wissenschaftlichen und philosophischen Kategorien unterscheidet. Dabei weist er nach, dass in der konkreten Praxis wissenschaftlicher Forschungen Kategorien von verschiedenen Gruppen wissenschaftlicher Disziplinen simultan appliziert werden. Der Übergang des Begriffsapparats eines Wissensbereichs in den anderen hängt, nach Meinung des Vf., vor allem von der Verwandtheit (Nichtverwandtheit) der Wissensbereiche ab, in denen dieser Apparat appliziert wird sowie der Metamorphose der Begriffe in Kategorien und umgekehrt wieder von Änderung der Qualität und des Parameters derjenigen realen Bindungen und Eigenschaften, die in diesen theoretischen Bestimmungen fixiert sind. In der Kategorienlehre kam es allerdings auch zur Unterscheidung von wissenschaftlichen Kategorien und Gesetzen, die in der Wissenschaft erst auf der Grundlage von Begriffen und Kategorien formuliert werden, wobei der Unterschied zwischen ihnen in Tiefe und Breite der Reflexion des Allgemeinheitsparameters im Sein zu finden ist.

Soweit es sich um den Beitrag einzelner Wissenschaftsdisziplinen zum Aufbau des wissenschaftlichen Weltbildes handelt, führt der Vf. an, dass im Komplex der Wissenschaft keine absolut primär bestimmenden Wissenschaftsdisziplinen oder -theorien vorkommen. Denn auch die sog. etappenmässig relativ primären Wissenschaftsdisziplinen und -theorien sind durch andere Wissensbereiche determiniert und mit der Zeit transformiert sich auch ihre Position in der Wissenschaft.

Abschliessend zeigt der Vf., dass die Partizipation der Realität an der Herausbildung subjektiver Dialektik (begrifflicher Erkenntnis) sich auch bei der begrifflichen Beschreibung elementarer Teilchen geltend macht, wenngleich sich ihrer die Wissenschaft durch komplizierte Erkenntnisverfahren bemächtigt, aber auch in den Wissenschaften, deren Begriffsapparat vor allem Entwicklungstendenzen gegebener Realitätssektoren reflektiert, in denen also von noch unvollständig gestalteten realen Ganzheiten ausgegangen wird.